

Mediniai kryždirbystės paminklai yra tapę įprasta lietuviško kraštovaizdžio dalimi. Atsiradę su krikščionybės įvedimu, pamažu jie iš bažnyčių erdvės išplito į pakeles ir sodybas, kaimų ir miestelių aikštes. Ypač medinių memorialinių paminklų pagausėjo pobaudžiaviniu laikotarpiu, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje lietuviški paminklai išsiskyrė puošnumu ir pavidalų įvairove. Nepaisant nepalankių istorinių aplinkybių (karų, carinės Rusijos ir sovietinės okupacijų), ši tradicija išliko iki dabar. Lietuvos kryždirbystė, kaip vertingas mūsų kultūros fenomenas, įtraukta į UNESCO Reprezentatyvųjų žmonių nematerialiojo kultūros paveldo sąrašą, tačiau istorinė jos raida dar per menkai ištyrinėta ir pristatyta visuomenei. Labai svarbus, bet praktiškai nepažintas šio reiškinio etapas – tarpukario kryždirbystė. Knygos autorės atsigręžė į tarsi žinomą, bet iš tiesų neištyrinėtą kryždirbystės laikotarpį nuo 1928 metų. Tuomet prasidėjo tarpukariu išplitęs ir šiandien nenunykęs procesas, tradicinei kryždirbystei suteikęs naujų bruožų, – mediniai kryžiai tapo paminklais Lietuvos valstybingumui įamžinti. Į savaimingai besiklosčiusią tradiciją įsitraukė profesionalūs dailininkai, materializavę savo, puošnaus – *lietuviško* kryžiaus viziją. Imta diegti tam tikrus kryždirbystės paminklų modelius, jų projektus pagal specialų vyriausybinių užsakymą sukūrė dailininkas Adomas Varnas, pasitelkęs Kauno meno mokyklos mokinius. Kryžiai, stogastulpiai, koplytstulpiai, dirbdinti pagal dailininkų projektus, turėjo tapti valstybingumą reflektuojančiais paminklais ir kartu lietuvių nacionalinio tapatumo ženklais, simbolizuojančiais katalikiškąjį ir kūrybinį tautos pradus.

Monografijoje rūpėjo atskleisti 1928 m. kilusios paminklų statybos bangos prielaidas – ligtolinę tradicinio kryžiaus sureikšminimo patirtį ir valstybinio pobūdžio

memorialistikos padėtį Lietuvoje, taip pat 1928 metų išskirtinumą. Dėmesio centre atsidūrė *Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10-ies metų sukaktuvių iškilimams ruošti* veikla, ypač vienas jos baras – medinių kryždirbystės paminklų statybos iniciatyva. Aiškintasi, kokia buvo valstybingumo sukakties šventimo programa, kaip ji veikė tautinę, pilietinę savimonę ir rezonavo vėliau – praradus valstybingumą. Nušviestas jubiliejinių 1928 metų kontekstas, atskleista *Nepriklausomybės kryžių* akcijos idėja ir prielaidos. Knygoje pirmą kartą aptartas svarbus kryždirbystės etapas, jos raidai daręs įtaką ligi šiol. Siekta parodyti, kaip tarpukariu, remiantis jau slopstančia kryždirbystės tradicija, buvo įmemorialintos Nepriklausomybės sukaktys. Tiriant kryžių statybos akciją nagrinėta, kiek dailininko Adomo Varno ir jo mokinių sukurti kryžių projektai buvo paremti kryždirbystės tradicija, kokie objektai pasirinkti pirmavaizdžiais. Stengtasi išsiaiškinti akcijos rezultatus – kiek pagal projektus buvo išdrožta ir pastatyta paminklų. Aptarta jų ikonografija, atskleisti saviti ir tipiški bruožai, etniniams regionams būdingos savybės. Nusakytas ir 1928 m. akcijos poveikis kryždirbystės raidai tarpukariu ir vėliau – sovietmečiu ir šių dienų Lietuvoje, taip pat atgarsiai lietuvių išeivijoje.

Svarbią atspirtį monografijai – būtinus faktografinius duomenis – suteikė autorių sudarytas išsamus memorialinių akcijos paminklų projektų ir iki šiol identifikuotų pagal juos pastatytų objektų sąvadas, tapęs atskira knygos dalimi. Tikėtina, laikui bėgant sąvadas bus tikslinamas, papildomas, bet ir dabar jis – svarbus kryždirbystės istorijos šaltinis, teikiantis ikonografinių ir empirinių duomenų tolesniems dailėtyrinio, istorinio ir etnologinio pobūdžio tyrinėjimams.

Nors knygoje susitelkta į laikotarpį nuo Lietuvos nepriklausomybės 10-čio (1928 m.) iki jos praradimo, tuo neapsiribota. Ieškant atsakymo, kodėl tokio pobūdžio paminklas – medinis kryžius – buvo pasirinktas Nepriklausomybės jubiliejui įamžinti, teko atsigręžti ir į tautinio atgimimo laikotarpį, ir į pirmuosius nepriklausomos valstybės gyvavimo metus. Tai padėjo nušviesti memorialistikos kontekstą. Projektų ir pagal juos pastatytų paminklų sklaidos chronologija nusidriekia iki II pasaulinio karo, apima XX a. II pusės laikotarpį Lietuvoje ir išėivijoje, taip pat atkurtos nepriklausomybės metus.

Literatūros ir šaltinių apžvalga

Lietuvos kryždirbystės tyrinėjimai, prasidėję dar XX a. pradžioje, buvo orientuoti į meninių savybių aptarimą, tipologinę klasifikaciją. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę tyrinėjimai suintensyvėjo – įvairius kryždirbystės raidos, meninės raiškos, regioninių ypatybių aspektus straipsniuose aptarė dailėtyrininkai, etnologai, istorikai: Ilona Burinskaitė, Teresė Jurkuvienė, Gražina Marija Martinaitienė, Vacys Milius, Kazys Misius, Alė Počiulpaitė, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Gabija Surdokaitė-Vitienė, Skaidrė Urbonienė, Jolanta Zabulytė. Vis dėlto darbų, kuriuose būtų analizuojamos kryždirbystės istorinės raidos problemos, ligi šiol trūksta, o tradicinių liaudies paminklų, kaip valstybingumo įamžinimo ženklų, tyrinėjimų beveik ir nėra.

Mažai tyrinėta ir 1928 m. *Nepriklausomybės kryžių* akcijos tema. Aptariant regioninius (pvz., Suvalkijos, Aukštaitijos) kryždirbystės bruožus tokie paminklai minimi, tačiau jų radimosi aplinkybės liko neatskleistos: pagal šioje monografijoje nagrinėjamus dailininkų projektus Suvalkijoje pastatytus kryžius minėjo T. Jurkuvienė¹ ir G. M. Martinaitienė², keletą pastatytų Anykščių krašte nurodė J. Zabulytė³. Pagal projektus Suvalkijoje ir Dzūkijoje pastatytų stogastulpių ir kryžių nuotraukų ir

aprašymų galima rasti tęstinio leidinio *Lietuvos sakralinė dailė* knygose⁴. Šitai ir aptikti projektai S. Smilingytei-Žeimieniui davė impulsą kryždirbystės seminare „Zyplių kalvė“ (2007 m.) apibendrinti gausų projekto Nr. 9 objektų paveldą Užnemunėje.

Pirmą kartą apie 1928 m. akciją ir A. Varno nurodymu sukurtus projektus glaustai parašė dailėtyrininkė Zita Žemaitytė monografijoje apie dailininką Adomą Varną⁵. Ji aptarė A. Varno domėjimąsi sakraliniais mažosios architektūros paminklais ir jo turėtą fotografijų rinkinį. Užsiminė ir apie Karo muziejaus direktoriaus generolo Vlado Nagevičiaus iniciatyvą valstybės dešimtmėčio proga gaivinti kryždirbystės tradiciją, nurodė, kiek yra dailininkų sukurtų projektų ir kur jie saugomi. Z. Žemaitytės nuorodos palengvino šios knygos autorių darbą – Lietuvos nepriklausomybės 90-čio proga Lietuvos nacionaliniame muziejuje rengiant parodą „1928-ieji – naujas etapas Lietuvos kryždirbystėje“ jau žinota, kur saugomi dailininkų sukurti projektai. Tuomet, 2007 m. pabaigoje, *Nepriklausomybės kryžių* akcija buvo pirmąkart pristatyta visuomenei⁶. Paroda sulaukė nemenko atgarsio, buvo nušviesta ir pozityviai įvertinta kultūrinėje spaudoje⁷. Joje eksponuoti Vytauto Didžiojo karo muziejuje saugomi medinių paminklų projektai, o greta jų – numanomų pirmavaizdžių ir realizuotų objektų nuotraukos. Remiantis paviešintais brėžiniais, dailėtyrininkams tapo lengviau atsekti tam tikrus specifinius kryždirbystės bruožus ir juos sieti jau ne su savaiminga, tarpukariu gerokai sumenkusia tradicija, bet su šiais valstybiniu mastu propaguotais kryždirbystės paminklų modeliais. Tačiau publikuota buvo tik keletas projektų.

Parodai surinkta medžiaga inspiravo knygos autorės imtis išsamesnių *Nepriklausomybės kryžių* akcijos tyrimų, apibendrintų šioje monografijoje. Abi autorės yra paskelbusios su tyrimų lauku susijusių svarbių publikacijų. S. Smilingytė-Žeimienė aptarė pagal 1928 m.

1 T. Jurkuvienė, Kelios pastabos apie kryžius – tautinio atgimimo paminklus, *Menotyra*, 1998, Nr. 2, p. 51–56.

2 G. M. Martinaitienė, *Lietuvos kryždirbiai ir kryždirbystė XX a. pervartose*, Vilnius: Savastis, 2010, p. 87–92.

3 J. Zabulytė, *Anykščių krašto kryždirbystė: mediniai paminklai*, Vilnius: Savastis, 2018.

4 *Lietuvos sakralinė dailė* (toliau – LSD), t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 5: *Alytaus dekanatas*, sud. D. Vasiliūnienė, S. Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: Savastis, 2003; LSD, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 6, d. 1, 2: *Šakių dekanatas*, sud. R. Stankevičienė, G. Surdokaitė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, 2007; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas* (toliau – LSD), t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 3: *Lazdijų dekanatas*, sud. S. Smilingytė-Žeimienė, Vilnius: Gervelė, 1998; LSD, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, kn. 2: *Vilkaviškio dekanatas*, sud. T. Jurkuvienė, Vilnius: Gervelė, 1997.

5 Z. Žemaitytė, *Adomas Varnas. Gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 138–139.

6 *1928-ieji – naujas etapas Lietuvos kryždirbystėje*, parodos lankstukas (parengė S. Smilingytė-Žeimienė, S. Urbonienė), Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2007.

7 Adomo Varno kryždirbystės iniciatyva ir jos tąsa (J. Šorio pokalbis su S. Smilingyte-Žeimiene ir S. Urboniene), *Liaudies kultūra*, 2008, Nr. 1, p. 52–61; Adomo Varno projektai – kryždirbystės kryžkelė?, *Šiaurės Atėnai*, 2008, Nr. 3, p. 10; O. Mažeikienė, Pirmapraxis kryžių grožis, *7 meno dienos*, 2008, Nr. 3, p. 8; J. Pačauskienė, Lietuvos kryždirbystė: 1928-ieji, *Naujas židinys-Aidai*, 2008, Nr. 1–2, p. 56–58.

projektus pavasarininkų organizacijos padirbdintus kryžius⁸, atskleidė *kryžių Lietuvos* įvaizdžio materializavimą Karo muziejaus sodelyje ir sąsajas su 1928 m. akcija⁹. Panevėžio kraštui skirtus projektus ir pagal juos pastatytus paminklus aptarė S. Urbonienė¹⁰. Ji išsamiai išnagrinėjo ir 1928 m. Žemaitijai sukurtus kryždirbystės paminklų projektus, jų pirmavaizdžius bei įgyvendintus paminklus ir jų likimą sovietmečiu¹¹. Be to, S. Urbonienė pastebėjo Nepriklausomybės kryžių ikonografijos atgarsių išėivijos ir sovietmečio kryždirbystėje¹². S. Smilingytė-Žeimienė nagrinėjo *Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10-ies metų sukaktuvių išskilmėms ruošti* indėlių kuriant valstybei svarbių datų minėjimo modelį, sprendžiant proginių paminklų problemas ir diegiant paminklo – puošnaus medinio kryžiaus, kaip savasties, – etaloną¹³. Šis straipsnis – vieno knygos skyriaus pagrindas.

Įžvalgų, faktų apie tarpukario memorialistiką pateikta dailėtyrininkų Giedrės Jankevičiūtės¹⁴, Jolitos Mulevičiūtės¹⁵, istorikų Dangiro Mačiulio¹⁶ ir Rasos

Čepaitienės¹⁷ darbuose. Visgi tarpukario memorialistiką ir atminties kultūros reiškinius¹⁸ nagrinėjusių tyrinėtojų žvilgsnis ties kryžių akcija nestabtelėjo, apie valstybės sukakčiai skirtus medinius kryždirbystės paminklus jų darbuose neužsimenama¹⁹, nors ideologijai skiriama ypač didelė reikšmė. Tarpukario monumentai Lenkijoje kaip valstybinės ideologijos atspindys nagrinėjami Iwonos Lubos monografijoje²⁰.

Katalikiškose Europos šalyse, kur gyvavo kryždirbystės tradicija (pvz., Lenkijoje, Čekijoje, Slovakijoje, Slovėnijoje, Austrijoje, Vengrijoje), taip pat buvo statomi įvairioms datoms, tarp jų ir valstybei reikšmingoms, atminti skirti paminklai, tačiau nė vienoje šalyje kryždirbystės paminklai netapo nacionalinio tapatumo ženklu ir tuo labiau nebuvo diegiami valstybiniu mastu kaip valstybingumą jamžinantys paminklai ar identiteto simbolis. Čekijoje, Slovakijoje ir Slovėnijoje kryždirbystės tyrinėjimai sukoncentruoti į paminklų, kaip kultūros paveldo objektų, fiksaciją, katalogų publikavimą²¹. Lenkų mokslininkai yra tyrinęję menines kryždirbystės paminklų

- 8 S. Smilingytė-Žeimienė, Pavasarininkų kryžiai: tradicija ir inovacija, *Kryždirbystės fenomenas liaudies kultūroje*, sud. A. Počiulpaitė, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2008, p. 47–73.
- 9 S. Smilingytė-Žeimienė, Vladas Nagevičius ir *kryžių Lietuva* Karo muziejuje, *Menotyra*, 2010, t. 17, Nr. 4, p. 366–379.
- 10 S. Urbonienė, Panevėžio krašto kryždirbystės tradicijų apžvalga, *Skaitmeninė Panevėžio istorijos biblioteka*. Prieiga internetu: www.paneveziomuziejus.lt/get.php?f.12640 [Publikuojama nuo 2014 m.]
- 11 S. Urbonienė, Nepriklausomybės kryžiai Žemaitijoje, *Kryždirbystė Žemaitijoje*, sud. T. Jurkuviene, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2015, p. 113–130.
- 12 S. Urbonienė, Cross-Crafting Heritage in the Lithuanian Diaspora in the United States: Expressions of National Identity, *Cultural Heritage in Migration*, ed. N. Vukov, L. Gergova, T. Maranova, Y. Gergova, Sofia: Paradigma, 2017, p. 437–449; S. Urbonienė, Kryždirbystė išėivijoje: religingumo ir/ar lietuviškumo manifestacija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2012, Nr. 12 (21), p. 51–74; S. Urbonienė, Kryždirbystė XX a.: sovietmečio patirtys, *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3, p. 35–43; S. Urbonienė, *Lietuviškas kryžius* išėivijoje JAV: memorialinis paminklas, interjero atributas, dekoro elementas, *Menotyra*, 2013, t. 20, Nr. 1, p. 50–66; S. Urbonienė, Sovietmečio kryždirbystės meninės raiškos bruožai, *Menotyra*, 2015, t. 22, Nr. 1, p. 73–90.
- 13 S. Smilingytė-Žeimienė, Lietuvos respublikos 10-ies metų sukaktuvės: 1928 m. valstybinė šventimo programa ir paminklai nepriklausomybei, *Menotyra*, 2018, t. 25, Nr. 1, p. 93–109.
- 14 G. Jankevičiūtė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1919–1940 ir 1989–1993, *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 56–64; G. Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2001.
- 15 J. Mulevičiūtė, *Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2001.
- 16 D. Mačiulis, Apie dvi propagandines kampanijas XX a. tarpukario Lietuvoje, *Inter-studia humanitatis*, 2009, Nr. 9, p. 119–138; D. Mačiulis, Monumentali lokalsios atminties raiška Lietuvos provincijoje 1926–1940 m., *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 24 (2016), p. 20–33.
- 17 R. Čepaitienė, R. Šermukšnytė, Istorija, politika ir paminklai, *Naujasis židinys*, 2003, Nr. 5, p. 269–272; R. Čepaitienė, Nuo monumento prie smūtkelio: atmintis ir kasdienybė paminkluose, *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2006, Nr. 5, p. 171–188; R. Čepaitienė, Nacionalinis pasakojimas versus lokalsios istorijos, *Atminties daugiasluksniškumas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 229–264.
- 18 P.vz., *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- 19 Antai Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistrės Viktės Jacytės darbe „Tarpukario ideologinio kraštovaizdžio kūrimas ir kaita Lietuvos atminimo kultūros kontekstuose“ (2017) yra pateiktos gana išsamios pirmojoje Lietuvos Respublikoje pastatytų žuvusių už tėvynę, nepriklausomybės ir laisvės paminklų suvestinės, bet apie analogiška intencija statytus medinius kryždirbystės paminklus net neužsiminta.
- 20 I. Luba, *Duch romantyzmu i modernizacja. Sztuka oficjalna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: Neriton, 2013.
- 21 Z. Paloušová, *Kamenná boží muka v jižních Čechách a přilehlé Moravě*, České Budějovice: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, 2009; *Naše kapelice v župnijah obćine Grosuplje*, ur. dr. B. Kuhar, Grosuplje: Univerza za treje življensko obdobje Grosuplje, 2010; Z. Procházka, *Příběhy vepsané do kamene, aneb putování za drobnými kamennými památkami Domažlicka a Tachovska*, v Domažlicích: Nakladatelství Českého lesa, 2008, díl. I: *Záhadné monolity, kamenné kříže, křížové kameny, středověká plastika, braniční kameny, milníky, lovecké akmeny*; 2009, díl. II: *Barokní plastika, morové sloupy, kameník Georg Böhm, práce lidových kameníků*.

savybes²², pasitaiko publikacijų apie kryžius, koplyteles kaip tam tikrų istorinių įvykių paminklus ar kurios nors vietovės gyventojų tapatybę išreiškiančius ženklus²³, taip pat apie kryžių reikšmę kultūriniame kraštovaizdyje²⁴. Pastaruoju metu užsienio šalyse padaugėjo tyrinėjimų apie masinės trauminės patirties įmemorialinimą. Leidiniuose aptariami paminklai, taip pat ir sakralinio turinio (daugiausia kryžiai), pastatyti įvairiose šalyse masinės žmonių žūties vietose, svarstoma jų reikšmė, simboliškai perteikta žinia²⁵. Tačiau čia kalbama apie spontaniškas žmonių pastangas įmemorialinti tam tikrus įvykius, o ne apie valstybiniu mastu inicijuotas akcijas. Šiuo požiūriu Lietuvos atvejis unikalus – tai sustiprino knygos autorių pasiryžimą imtis darbo.

Knygoje gausiai remtasi įvairaus pobūdžio ikonografiniais, dokumentiniais ir naratyviniais šaltiniais. Itin svarbios yra dvi ikonografinių šaltinių grupės. Pirmoji, davusi atspirtį tyrinėjimui, – Adomo Varno kartu su Kau-no meno mokyklos mokiniais sukurti Nepriklausomybės kryžių projektai, saugomi Vytauto Didžiojo karo muziejuje. Labai gausi kita vaizdinių šaltinių grupė – XIX a. pabaigoje – XX a. II pusėje pastatytų medinių kryždirbystės paminklų fotografijos. Autorėms ikonografiniu ir chronologiniu principais atlikus šio fotopaveldo atranką, ėmė aiškėti projektų pirmavaizdžiai. Taip pat pavyko identifikuoti nemažai pagal projektus pastatytų objektų ir atsekti jų meninės raiškos raidą. Laikui bėgant pagal

projektus pastatyti mediniai Nepriklausomybės kryžiai nyko, dauguma jų sovietmečiu buvo nugriauti ar perkelti į kitą vietą, o atkurtieji neretai nebešanašūs į buvusius. Taigi dabar beveik visi „paminkliniai“ kryžiai yra praradę pirminį pavidalą. Siekiant atsekti autentišką paminklo išvaizdą ir nustatyti jo ikonografijos pokyčius naudotasi fotografijų ir negatyvų rinkiniais, saugomais muziejuose, archyvuose, rankraštyuose ir privačiuose rinkiniuose. Jų sąrašas pateikiamas knygos gale. Tyrimui labai pravertė XX a. I pusės kraštotyrininko Balio Buračo, dailininko Adomo Varno fotografijų rinkiniai²⁶. Šios fotografijos atspindi plačią medinių paminklų statybos chronologiją: nuo XIX a. vidurio iki pat sovietų okupacijos. Svarbi ne tik vizualinė informacija, bet ir fotografijų bei jų negatyvų metrika, teikianti žinių apie paminklo istoriją. Lyginant kryždirbystės objektų skirtingų metų, įvairių fotografijų nuotraukas, pavyko patikslinti nemažai metrikos duomenų – vietovardžius, paminklų statybos datas.

Autorės rėmėsi ir tarpukario leidinių, taip pat sovietmečio ir šių dienų ikonografinė medžiaga, saugoma atminties institucijose ir publikuota albumuose. Minėtinai *Lietuvių liaudies meno* albumai²⁷, kryždirbystės paminklų atskiruose regionuose fotografijų albumai, kiti leidiniai²⁸. Jų vaizdinė medžiaga padėjo aptikti pagal projektus pastatytus paminklus ir leido įvertinti jų įtaką kryždirbystės raidai iki šių dienų. Duomenų apie kryždirbystės objektus ir kitus memorialinius paminklus ieškota kraštotyros leidiniuose. Knygos autorės atliko ir

- 22 S. Błaszczak, Ludowa rzeźba kultowa w Wielkopolsce, *Polska sztuka ludowa*, 1972, Nr. 2, p. 69–82; Nr. 3, p. 131–152; T. Seweryn, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1958; A. Kunczyńska-Iracka, *Krzyże rzeźbione i monolityczne figury drewniane z Małopolski*, *Polska sztuka ludowa*, 1976, Nr. 3–4, p. 181–198; A. Chętnik, *Krzyże i kapliczki Kurpiowskie*, *Polska sztuka ludowa*, 1977, Nr. 1, p. 39–52; W. Krasuski, *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki podziału przestrzeni*, *Polska sztuka ludowa*, 1986, Nr. 3–4, p. 225–232.
- 23 *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011.
- 24 *The Tree, the Well and the Stone: Sacred Places in the Cultural Space of Central-Eastern Europe*, ed. W. Bedyński, R. Mazur-Hanaj, Warsaw: In Crudo, 2011.
- 25 *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*, ed. P. J. Margry, C. Sanchez-Carretero, New York, Oxford: Berghahn Books, 2011; E. Viggiani, *Talking Stones: The Politics of Memorialization in Post-Conflict Northern Ireland*, New York-Oxford: Berghahn Books, 2016.
- 26 A. Varno rinkinio negatyvai saugomi Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės (toliau – NČDM) ir Lietuvos nacionaliniame (toliau – LNM) muziejuose, B. Buračo fotografijų negatyvai – Vytauto Didžiojo karo muziejuje (toliau – VDKM). Dalis rinkinių yra prieinama internetinėse svetainėse „Lietuvos integrali muziejų informacinė sistema“ (www.limis.lt) ir „Suskaitmenintas kultūros paveldas“ (www.epaveldas.lt). Be to, abiejų rinkinių fotografijų turi ir kiti Lietuvos muziejai, rankraštynai ir archyvai, taip pat privatūs asmenys. Nemažai A. Varno rinkinio nuotraukų ir B. Buračo fotografijų jau yra publikuota (*Adomas Varnas. Krzyże litewskie*, red. J. Ostaszewska-Nowicka, Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 2005; B. Buračas, *Kryždirbystė Lietuvoje*, sud. A. Stravinskas, A. Buračas, Vilnius: Valstybės žinios [1998]).
- 27 *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra* (toliau – LLM MA), sud. K. Čerbulėnas, F. Bielinškis, K. Šešelgis, Vilnius: Vaga, 1970, kn. 1; LLM MA, sud. K. Šešelgis, Vilnius: Vaga, 1990, kn. 2.
- 28 *Nukentęji paminklai*, sud. M. Skirmantienė, J. Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994; *Mažoji medinė Marijampolės krašto architektūra*, sud. D. Katkuvienė, R. Linionis, Marijampolė: Piko valanda, 2007; *Medinė kryždirbystė Birštono savivaldybės teritorijoje*, sud. A. Sakalauskas, Z. Kuzminskienė, D. Šaltienė, Kaunas: Pasaulio lietuvių centras, 2012; *Atmintis, atgijusi paminkluose: Lietuvos partizaninės kovos, tremties, tautinio atgimimo paminklų fotoalbumas*, sud. J. Lukšė, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2011; *Vytautas Augustinas. Fotografavau Lietuvą...*, sud. S. Žvirgždas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2017; A. Valuntaitė-Mickevičienė, *Vilkaviškio krašto kryžiai ir kryždirbiai*, Paežeriai: Vilkaviškio krašto muziejus, 2007; *Zanavykų krašto mažoji architektūra*, sud. V. Dėdynas, Kaunas: V3 studija, 2009; V. Tarvydienė, L. Kantautienė, *Pietryčių Žemaitijos kryždirbystės savitumo bruožai*, Vilnius: Žuvėdra, 2016.

lauko tyrimus – apžiūrėjo tebestovinčius kryžius, apklausė dešimtis asmenų. *Nepriklausomybės kryžių* akcijos įtaką išeivijos kryždirbystei padėjo atskleisti S. Urbonienės 2011 m. Čikagoje (JAV) surinkta ikonografinė, rankraštinė ir lauko tyrimų medžiaga, taip pat išeivijos leidiniuose spausdinta informacija, nuotraukos.

Tyrinėta ir rankraštyuose, archyvuose saugoma rašytinė medžiaga, publikuoti šaltiniai. Naudotasi Karo muziejaus, kaip pagrindinio projektų platintojo, archyvinio fondu, saugomu Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA), ir ten pat esančiais Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto bei Užsienio reikalų ministerijos archyviniais dokumentais, padėjusiais sudėlioti valstybės politikos 1928 m. ir *Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10-ies metų sukaktuvių išskilmėms ruošti* veiklos gaires. Patyrinėti ir kitų institucijų archyviniai fondai, kuriuose manyta esant šiai knygai reikalingos naujos informacijos, tai atspindėta išnašose. Deja, paties komiteto archyvo dar nepavyko aptikti, todėl ypač svarbiu šaltiniu tapo straipsniai ir pranešimai tarpukario spaudoje apie komiteto iniciatyvas, valstybės sukaktuvių renginius įvairiose vietovėse ir jose pastatytus ar ketinamus statyti jubiliejinius paminklus bei publikuotos jų nuotraukos. Be to, remtasi ir specifine ikonografinių šaltinių grupe – tarpukariu sukurtais šaržais ir karikatūromis, iliustruojančiais aptariamojo laiko realijas, problemas.

Paminėtini A. Varno atsiminimai, į audiokasetes įrašyti inžinieriaus, JAV lietuvių visuomenės veikėjo Edmundo Jasiūno, iššifruoti S. Smilingytės-Žeimienės, saugomi Lietuvos literatūros ir meno archyve. Jų ištrau-

kas apie dailininko domėjimąsi kryždirbyste spaudai parengė Lietuvos dailės muziejaus (LDM) muziejininė Žydrė Petrauskaitė²⁹. Informacijos ieškota rankraštiniame A. Varno palikime – susirašinėjime ir užrašuose, saugomuose NČDM³⁰, taip pat dailininko pasisakymuose spaudoje³¹, atskleidžiančiuose jo požiūrį į kryždirbystę, pateikiančiuose duomenų apie 1928 m. akcijos eigą.

Atkreiptinas dėmesys, kad visi A. Varno su Kauno meno mokyklos mokiniais sukurtuose projektuose vaizduojami paminklai – kryžiai, koplytstulpiai, stogastulpiai – pavadinti kryžiais. Taip įvardyti įvairių tipų memorialinius paminklus tarpukariu buvo įprasta. Šioje monografijoje kryžiais irgi vadinami ne tik kryžmiški kryžiai, bet ir kiti mažosios sakralinės architektūros paminklai. Kai svarbu įvardyti paminklų tipus, vartojami tipologinės klasifikacijos terminai – *kryžiai, stogastulpiai, koplytstulpiai, koplytėlės*.

A. Varno fotografijų rinkinys – vienas svarbiausių šaltinių, pasklidęs įvairiose atminties institucijose ir privačiuose rinkiniuose. Dažnai vieno kadro atspaudai kartojasi keliuose rinkiniuose, bet jų inventorinėje numeracijoje išlaikytas³² paties dailininko nuotraukoms suteiktas šifras – jo pavardės inicialas „V“ ir skaičius (pvz., „V 743“). A. Varno šifrai nurodomi ir šioje knygoje. Siekiant vientisumo Adomo Varno rinkinys žymimas santrumpa „AVR“ (pvz., „AVR, V 743“). Iliustracijų sąrašė nurodoma, iš kurios institucijos ar privačios kolekcijos A. Varno rinkinio nuotraukos gautos.

29 Ž. Petrauskaitė, „Važiavau kryžių rinkti..“, *Liaudies kultūra*, 1999, Nr. 4, p. 45–50.

30 Adomas Varnas. Susirašinėjimo, straipsnių, rankraščių, juodraščių rinkinys. NČDM FDS, M-1-2-(989-1032).

31 J. Prunskis, Nufotografavo 2300 kryžių. Dail. Adomas Varnas pasakoja apie keliones po Lietuvą, *Draugas*, 1960, Nr. 65 (priedas), p. 3–4.

32 Išimtis – LDM. Čia A. Varno rinkinio nuotraukos perinventorintos ir pažymėtos šifru „LF“.